

Д. В. Шаталов

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ, ІМПЕРСЬКА ІСТОРІЯ: КОЗАЦЬКІ
ПАМ'ЯТКИ У СПРИЙНЯТТІ РОСІЙСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

У статті на матеріалах травелогів російських авторів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. аналізується сприйняття мандрівниками минулого Лівобережної України. Робиться висновок, що з усіх пам'яток козацької доби особливу увагу вони приділяли об'єктам, пов'язаним з іменами Мазепи та Розумовського. Це пояснюється зацікавленістю історією «своїх» діячів загальноімперського рівня, «чужа» історія українського козацтва не привертала їхньої уваги.

Ключові слова: українське козацтво, Мазепа, Розумовський, травелогі

Дослідження процесу формування образу минулого українських земель у свідомості російських мандрівників доби романтизму здійснив О. Толочко. Історик звернув увагу на особливості сприйняття подорожуючими історичного часу Малоросії, коли період від татарської навали до інкорпорації їх до складу Російської держави вважався позаісторичним, «пустим» періодом. Разом із тим, саме цей період власне і сприймався як історія Малоросії [13, с. 61–97]. Таку думку сформулював Ф. Євецкий у рецензії на третє видання «Истории Малороссии» Д. Н. Бантиша-Каменского: «Что представляется нашему историческому понятию при имени Малороссия вообще? Славное время козачества и гетманщины, время козацких войн... Но нашему понятию при слове: история Малороссии не представляется ни то, что было до гетманщины, ни то, что было после нея» [7, с. 210].

Якщо до зустрічі з давньоруською минувиною мандрівники були відносно підготовлені, маючи певний багаж історичних знань з історії Київської Русі, яку вони вважали «своєю», то можна впевнено стверджувати, що малоросійською історією ніхто з них спеціально не цікавився. Вона була не російською, а отже чужою. Відтак, на сторінках зазначених травелогів маємо лише загальні згадки про історію козацької доби.

Спробуємо визначити, що з козацької історії «помітили» та чим цікавились укладачі подорожніх записок, які відвідали Малоросію та Слобожанщину наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.

Академік В. Ф. Зуев здійснив мандрівку українськими землями у 1781–1782 рр. Вирушивши з Москви, В. Ф. Зуев 21 серпня рік? дістався кордонів Харківського намісництва. Згодом експедиція прибула до слободи Ліпець, більшу частину мешканців якої вчений вважав вихідцями з Польщі з часів, коли там відбувалося пригнічення православних, «по многим особым от царей им данных привелегиям называются они войсковыми обывателями и от Малороссиян ничем неотличны» [8, с. 183–184]. Як бачимо, козацька складова історії цього сотенного містечка Харківського полку В. Ф. Зуєвим зовсім не відзначена. З Харкова шлях експедиції лежав на Полтаву. Історії цього міста вчений присвятив відносно багато уваги. Він декілька разів згадав битву Петра з Карлом XII та пов'язані з цією подією пам'ятки. Сама Полтава сприймалася В. Ф. Зуєвим як «малороссийский городок, заселенный еще прежде Харькова вышедшими из Польши козаками, по чему хотя и был главным местом Полтавскаго полку, но до 1709 году ничем не славный» [8, с. 203]. Власне кажучи, цим і обмежив автор свої згадки про історію лівобережних козаків.

Інший російський мандрівник В. В. Измайлов у своєму творі «Путешествие в полуденную Россию» побачив відбитки минулого не тільки в пам'ятках, але й у свідомості самих мешканців краю. Щодо малоросіян він зауважив: «Они помнят, что собственная рука их защищала отечество против безчисленных врагов и память Хмельницких жива еще в душах их» [9, с. 86]. Б. Хмельницького, у компанії з іншими малоросійськими гетьманами, В. В. Измайлов згадав під час відвідування Успенського собору в Києві, побачивши їх портрети намальованими біля входу на стінах храму. При цьому дещо патетично мандрівник пропонував: «будем особливо искать между ими Наливайко [курсив В. В. Измайлова]... Тщетно будем искать его; – нет сего великаго мужа! но История не может забыть имя его» [9, с. 109].

Визначення В. В. Измайловим гетьманів як «великих мужей нашего отечества», а не тільки Малоросії, є загалом не характерним для пануючого тоді розуміння окремішності історичного минулого краю від загальноросійської історії. Примітною також є обізнаність автора щодо гетьманів. Зокрема, його «пошуки Наливайка», вочевидь, свідчать про наявність певних знань з історії Малоросії, з якими він вирушив у мандрівку.

П. І. Сумароков у 1802 р. прямував до Криму через Харківщину та Полтавщину. Відвідуючи «край называемый Малороссиею», П. І. Сума-

роков вважав за потрібне надати читачеві «историческое примечание» щодо цієї місцевості. Як історичні віхи були відзначені мандрівником битва на р. Калці у 1223 р., захоплення Києва Батием у 1240 р., похід у 1320 р. Гедеміна на Київ і перехід краю «в подданство Казимира Короля Польского» у 1340 р. [12, с. 47].

Остання подія сприймалася як певна межа історичного розвитку краю. П. І. Сумароков зазначав, що «сей край, лишившийся своих жителей разными случаями оставался в запустении около 400 лет; то есть до времен Царя Алексея Михайловича», коли знову почалося його заселення «прежними России подданными» – малороссиянами, які у 1630 р. «толпами выходили из Волынии, Подолии». У подальшому «таковыя колонии составили свои городки или местечки и пять козачьих их полков Харьковской, Сумской, Ахтырской, Острогожской и Изюмской, служили потом всегда на своих конях, на своем иждивении и управлялись своими полковниками, судьями и есаулами» [12, с. 48].

Отже, в презентації П. І. Сумарокова, Малоросія мала власну історію лише у складі Російської держави. При цьому автор не відокремлював історію Малоросії від історії Слобідського краю.

Інший автор подорожніх записок, О. фон Гун, супроводжуючи восени 1805 р. свого патрона О. К. Розумовського, що бажав відвідати свої лівобережні маєтки, постійно згадував про їх попереднього власника, іменуючи його «фельдмаршалом графом Розумовским» (див. такі згадки про Почеп; Батурин, власність Андрія Розумовського, Яготин [3, с. 36, 42; 4 с. 22–31, 49]). При цьому факт гетьманства К. Розумовського, з точки зору цього німецького мандрівника, був зовсім не вартим уваги.

Змальовуючи своє перебування в Києві, О. фон Гун подав, окрім іншого, виклав історію «духовной академии, училищем братським именуемой», що не обійшлося без згадки про козаків. Заснована в 1588 р. патріархом Ієремією, «академия сия разрушилась» через «возмущение в Малороссии». Але «в 1620 году гетман Малороссийской Петр Сагайдачный возобновил опять и монастырь и училище». Щоправда, незабаром «война с Польшею и страшныя беспокойства разорили опять сие жилище муз» [4, с. 121–122]. На цьому вичерпувалися історичні сюжети, які стосувалися козацької минувшини.

У 1808 р. за службовим завданням здійснив подорож на Балкани Д. Н. Бантиш-Каменський, який доволі детально описав враження від країн та місцевостей, через які проходив його шлях. Але минувшина українських земель на той час не викликала жодного зацікавлення у май-

бутьного історика Малоросії. Мандрівник вважав за потрібне навести лише інформацію про заснування Харкова [2, с. 50]. Втім, ці відомості були прямою цитатою з географічного словника Л. М. Максимовича, на який Д. Н. Бантиш-Каменський і дав посилання. Як і його попередники, він доволі багато уваги присвятив опису Полтави та пам'яткам часів Північної війни. Однак, відомості про історію міста до 1709 р. були обмежені лише коротким екскурсом про заснування міста, які також був запозичені з «Географического лексикона» [2, с. 54].

Князь І. М. Долгорукий в описах двох своїх мандрівок українськими землями відносно багато уваги приділив тамтешній старовині. Вже перші його думки по прибуттю до Малоросії у 1810 р. були пов'язані саме з козацькою минувшиною: «Наконецъ въехали мы в пределы Украины. Зачал приходитъ мне на память пан Хмельницкий и Мазепа» [6, с. 46]. В усьому подальшому тексті першої книги можна зафіксувати ще чотири епізоди, які стосуються козацької доби – три згадки імені Мазепи та один сюжет, який присвячений Розумовському і його столиці. Мазепа згадувався у зв'язку з київськими пам'ятками. Так, у Лаврі «в одной из соборныхъ церквей над пещерами все приклады от Мазепы» [6, с. 270]. Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир мав «...храм старинный. Строен Мазепой» [6, с. 281]. Оглядаючи ж Арсенал, «особенно любовался», серед інших цікавостей, гетманськими булавами: «все имеет свое время, подумал я; теперь кинь самую богатую из них куда хочешь, а в руках Мазепы, я чаю, не очень близко к ней подходили» [6, с. 292].

І. М. Долгорукому довелося також побувати й у Батурині. Минуле та сьогодення цього містечка змальовано було дуже лаконічно: «Батурин – местечко, принадлежащее Разумовским... Здесь некогда была столица Малороссийских гетманов. Фельдмаршал граф Кирилл Григорьевич Разумовский... последние годы жизни провел в Батурине и в нем скончался» [6, с. 313]. Цікаво відмітити, що в тексті першої книги К. Розумовський іменувався чи то фельдмаршалом, чи то графом (чи, як у цитованому фрагменті – одночасно обома званнями), але гетьманом його так і не було названо жодного разу.

Під час других відвідин українських земель автор продовжив фіксувати відомості з козацької історії. Прибувши 29-го червня 1817 року до чернігівського маєтку свого зятя В. Л. Селецького, І. М. Долгорукий наступного дня записав, що «Девицы – место большое... в старину жили тут все казаки, и здесь их сотенный дистрикт или округ находился» [5, с. 25]. В Чернігові мандрівник мав нагоду ще раз пригадати ім'я Мазепи:

«заметьте еще, что в здешнем краю по селам и городам многие храмы воздвигнуты Мазепой» [5, с. 35].

Іншого разу І. М. Долгорукий звернувся до «козацьких сюжетів», пояснюючи (або, більш ймовірно, переповідаючи те, що йому пояснили) наявність величезної кількості дрібного шляхетства в Малоросії: «Здесь с отдаленных времен обитают вольные люди под именем Козаков. ... Многие Козаки, выуча детей своих грамоте, записывали их в Приказное звание. ... Секретарской чин давал право на приобретение имущества, а недвижимое имение присваивало название личного Дворянина, и сим образом Малороссия наполнилась тьмою панов» [5, с. 44–45].

Розповідаючи про відвідини Яготину, І. М. Долгорукий повідомив, що це «увесилительный замок последнего Гетьмана, Фельдмаршала Разумовского» [5, с. 63]. Описуючи маєток, мандрівник ще два рази згадав К. Розумовського саме як гетьмана. Яготин з парком навів на зачарованого його красою князя й інші «історичні» думки: «На него тем приятнее взглянуть, что проехавши... между курганов вблизи и в отдалении от дороги, напоминающим проказы Хмельницкого, Дорошенки и Мазепы, обрадуешься всем сердцем монументу золотых времен, возникших из Малороссийских междуусобий» [5, с. 63]. Як бачимо, до списку відомих І. М. Долгорукому гетьманів додався ще й Дорошенко. Втім, на цих згадках історію козаків у викладі князя І. М. Долгорукого було вичерпано.

А. І. Льовшин, у виданих 1816 р. «Письмах из Малороссии», мету своєї подорожі¹, задекларував як бажання побачити тамтешні пам'ятки, що відносяться до російської історії, і, зокрема, Київ та Полтаву [10, с. 1]. Діставшись Полтави, він, перш ніж навести розлогий і загалом стереотипний для російських мандрівників опис пам'яток, пов'язаних з подіями 1709 р., зазначив дещо з історії самого міста. Тож, А. І. Льовшин вказав, що Полтаву було засновано на початку XVII ст., як головне місто розташування козацького полку, який відповідно й називався полтавським [10, с. 3]. Описуючи враження від пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою, мандрівник жодним чином не згадав про Мазепу. Проте такі згадки присутні при описі села Білоцерківки: «Я теперь в том месте, на котором лилась невинная кровь ревностных сынов отечества. Мы там, где несчастные Искра и Кочубей пали от удара свирепаго Мазепы, и где головы их, злодейскою рукою палача отсеченныя,

¹ У тексті записок відсутні дати поїздки, але очевидно що її було здійснено теж у 1816 р., або ж незадовго перед цим.

скагались с них. Напрасно искал я места казни. Никто не указал мне» [10, с. 13]. Втім, місцеві мешканці не могли вказати місце страти не через свою необізнаність, а з більш простої причини. Як зауважив О. Толочко, прив'язка А. І. Льовшина до місцевості була помилковою [13, с. 98]. Насправді страта Іскри та Кочубея відбулася поблизу міста Біла Церква, з яким мандрівник помилково ототожнив полтавське село Білоцерківку.

Оздоблення церкви Мгарського монастиря зацікавило А. І. Льовшина розміщеними там портретами. Перший портрет «представляет одного митрополита Киевского». Його мощі, які зберігалися в монастирі, через те, що митрополит був духовником Мазепи були, буцімто, закладені в стіну за повелінням Петра І. Інший портрет зображував «Апостола, бывшего Малороссийского Гетмана». Його «черты лица выражают умнаго человека, а красная одежда, булава и длинные седые усы показывают, что он управлял древними малороссиянами» [10, с. 25]. У Лубнах мандрівник зіткнувся з «живою» пам'яткою козацьких часів: «Видел я древняго козака Малороссийского; сего дня поутру говорил я с почтенным 96-летним воином. Величественная его осанка и умное лицо суть остатки силы и молодости, во дни которой сражался он; а слова его – отголосок пламенной любви к Отечеству, которая владела рукою его в боях» [10, с. 30]. Спомини цього козака стосувалися Семирічної війни та битви під Кунерсдорфом. З інших козацьких пам'яток А. І. Льовшин звернув увагу хіба що на «знамена Малороссийских Козацких полков», які висіли на стіні чернігівської соборної церкви [10, с. 140].

В. В. Селіванов виклав свої враження від перетину малоросійських земель у 1837 р., під час маршу на військові маневри до Новоросії. Днювання ескадрону в Диканьці, окрім нав'язаних гоголівськими творами вражень, викликало у драгуна ще й міркування історичного плану. Це пов'язано було з тим, що містечко було спадковим володінням Кочубеїв. Прогулюючись тамтешнім величезним парком, В. В. Селіванов розмірковував: «Может быть под непроницаемою тенью ветвей их замышлял донос свой на изменника Гетмана страдалец преданности к престолу и России, старый Кочубей!.. Может быть при корне этого дерева любила отдыхать дочь его, юная прекрасная Матруся, затаив и лелея в душе своей любовь к губителю родины и тирану отца ея... Тогда как пламенно любивший её душою, воинственно чистою, молодой казак стоял в отдалении и с тайною грустию смотрел безмолвно на красоту гибнущаго ангела!» [11, с. 10–11].

Дуже ймовірно, що поштовхом до цих роздумів стало не самостійне зацікавлення історією краю, а знайомство з тогочасною художньою

літературою, зокрема творами А. С. Пушкіна, Ф. В. Булгаріна та інших авторів.

Пов'язані з персоною Мазепи об'єкти, з-поміж історичних пам'яток, були у центрі уваги й іншого мандрівника – відомого російського історика, географа та статистика К. І. Арсеньєва. Він був автором надрукованих 1844 р. «Путевых заметок по Южной России». Цю працю важко визнати високохудожнім твором: відповідно до своїх професійних зацікавлень автор навів головним чином статистичні дані про відвіданим ним населені пункти та їхні торги.

Мазепу К. І. Арсеньєв згадав ще не доїжджаючи Малоросії, у зв'язку зі спогляданням смуги багатих земель та сіл поблизу Рильська в Курській губернії, що складала маєток гетьмана Мазепи: «селения Ивановское, Степановка и Мазеповка, названы по имени владельца Ивана Степановича Мазепы». У 1708 р. ці землі отримав за взяття Батурина А. Д. Меньшиков [1, с. 496–497].

Сам Батурин привернув увагу К. І. Арсеньєва не цифрами оборотів місцевих ярмарків чи кількістю кам'яних споруд. Це місто, яке автор назвав знаменитим в історії XVIII ст., примітне для мандрівника було тим, що «здесь хитрый Мазепа замышлял сокрушить силы своего Государя-Благодетеля и мечтал о независимости и державстве самобытном, но вместо ожидаемого величия нашел позор и уничтожение. Парасюк близь Батурина, любимое местопребывание вероломного Гетмана, представляет теперь одне развалины, едва видимыя; сохранялся только сад, ныне заброшенный и одичалый. Измена Мазепы нанесла первый удар Гетманщине; было восстановлено достоинство Гетмана при Елисавете, но не надолго: последний Гетман Малоросси, владелец Батурина, не имел даже утешения умереть в этом звании. В соборной церкви Батуринской погребен этот последней представитель прежнего быта Украины, знаменитый Генерал-Фельдмаршал Граф К. Г. Разумовский» [1, с. 506].

Ще одне місто Чернігівщини, Глухів, викликало інтерес К. І. Арсеньєва, окрім іншого, через те, що воно було «...некоторое время главным пунктом управления Малороссийских Казаков. Здесь совершилась торжественная процессия осуждения и казни над отсутствовавшим Мазепою: улица, по коей шла эта процессия, с тех пор сохранила доселе название Катовой – она примыкала к площади, на коей поставлена была виселица» [1, с. 508].

Як бачимо, автори травелогів звертали загалом небагато уваги на пам'ятки, пов'язані з козаччиною та історією Малоросії. Для російсь-

ких мандрівників козацькі часи асоціювалися перш за все з прізвищами гетьманів – Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка. Крім постатей гетьманів, мандрівники у своїх творах згадували хіба що постійні усобиці тих часів. Набагато частіше згадувалися Мазепа та Розумовський й пов'язані з їх біографіями місця, які були об'єктами спеціальної уваги подорожуючих. Однак, очевидно що, ці дві персоналії цікавили мандрівників передусім у контексті загальноімперської історії. Кожен з мандрівників, що відвідував Полтаву чи її околиці, присвячував по декілька сторінок свого твору опису пам'яток Полтавської битви, згадкам про велич постаті Петра I і т.п. Відтак, і Мазепа цікавив авторів травелогів у першу чергу як ворог Петра I. Приблизно з другої чверті XIX ст., як демонструють записки В. В. Селіванова, до цього його «амплуа» додалися ще й літературні образи. Аналогічно, К. Розумовський також привертав увагу росіян у зв'язку з імперською історією, як один з найвизначніших можновладців Єкатерининської доби. Про це свідчить той факт, що не всі, хто згадував цього історичного діяча, відмічали його гетьманство. Отже, навіть при безпосередній зустрічі з пам'ятками малоросійської давнини мандрівники цікавилися лише «своею» загальноімперською складовою цього минулого.

1. *Арсеньев К. И.* Путевые заметки о Южной России / К. И. Арсеньев // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – Ч. 8.
2. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М., 1810.
3. *Гун О. фон* Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию: пер. с нем. / О. фон Гун. – М., 1806. – Ч. 1.
4. *Гун О. фон* Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию: пер. с нем. / О. фон Гун. – М., 1806. – Ч. 2.
5. *Долгорукий И. М.* Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого / И. М. Долгорукий // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1870. – Кн. 2.
6. *Долгорукий И. М.* Славны бубны за горами или путешествие мое коекуда 1810 года / И. М. Долгорукий // Издание императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете. – М., 1870.

7. *Евецкий Ф.* Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного запорожского архива А.Скальковским. – Одесса, 1841 [рецензия] / Ф. Евецкий // Денница (Варшава). – 1842. – № 17 (сент.).
8. *Зуев В.* Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. / В. Зуев. – СПб., 1787.
9. *Измайлов В.* Путешествие в Полуденную Россию / В. Измайлов. – М., 1800. – Ч. 1.
10. *Левшин А. И.* Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным / А. И. Левшин. – Харьков, 1816.
11. *Селиванов В. В.* Записки офицера в Вознесенском походе 1837 года / В. В. Селиванов. – Рязань, 1892.
12. *Сумароков П. И.* Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова / П. И. Сумароков. – СПб., 1803. – Ч. 1.
13. *Толочко А.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. – К., 2012.

Шаталов Д. В. Украинские земли, имперская история: казацкие памятники в восприятии российских путешественников конца – первой половины XIX ст.

Автор на материалах травелогов российских авторов конца XVIII – первой половины XIX в. анализирует восприятие путешественниками прошлого Левобережной Украины. Делается вывод, что из всех памятников казацкого периода особое внимание они уделяли объектам, связанным с именами Мазепы и Разумовского. Это объясняется интересом к «своим» деятелям общеимперского уровня, «чужая» история украинского казачества не привлекала их внимания.

Ключевые слова: украинское казачество, Мазепа, Разумовский, травелогои

Shatalov Denys Ukrainian Lands, Imperial History: Cossack Artefacts in the Reception of Russian Travelers at the End of the 18th – First Half of the 19th Century

The article deal with the perception of Left Bank Ukraine's past by Russian travelers in the late 18th – first half of the 19th century. The conclusion is that among all memorials of the Cossack period special attention was paid by travelers to the objects connected with the names of Mazepa and Razumovsky. But they were interesting to travelers only as «their» empire-wide level personalities. The history of the Ukrainian Cossacks was «the other» and not the subject of special attention.

Keywords: Ukrainian Cossacks, Mazepa, Razumovsky, travelogues.